

DE VERZAMELING SPONSEN VAN TICHELAAR IN TRESOAR

dr ir Pieter Jan Tichelaar april 2012

INLEIDING

Koninklijke Tichelaar in Makkum heeft tweemaal een grote partij buiten gebruik geraakte sponzen en tekeningen overgedragen aan de Ottema-Kingma Stichting (hierna: OKS). De laatste overdracht vond plaats in 2001. In aansluiting bij eerder door Koninklijke Tichelaar aan Tresoar in bruikleen gegeven archiefmateriaal heeft de OKS de collectie sponzen in bruikleen gegeven aan Tresoar. Het volumineuze materiaal was moeilijk toegankelijk. In het bedrijf was door Jan Steensma¹ wel gestreefd naar enige ordening, maar deze is fragmentarisch gebleven. Grote stukken werden opgerold en door Steensma tussen de balken van zijn bescheiden werkkamer gestopt dan wel gepropt. Kleinere stukken werden in stapels bijeengehouden in pakken en portefeuilles. De onoverzichtelijke massa is na gastvrije ontvangst door medewerkers van Tresoar op zorgvuldige wijze schoongemaakt en licht gesorteerd geborgen in grote dozen in afwachting van nadere beschrijving en mogelijke inventarisatie. In de jaren 2007 – 2011 is het gehele bestand door mij gesorteerd en uitgedund tot 1800 sponzen voor tegeltableaus en sieraardewerk en 5600 tegelsponzen en vervolgens opgeborgen in 37 dozen en kokers in afwachting van een globale beschrijving van de inhoud. Bij het doornemen bleek dat Steensma al behoorlijk had opgeruimd wat hij mij - meen ik - destijds ook heeft verteld. Zo herinner ik mij dat hij de sponzen betrokken op bestellingen van de Duitse bezetters heeft vernietigd om “te voorkomen dat er later wat van gezegd zou kunnen worden” (FA IV. pg. 25)².

Bij het uitdunnen zijn door mij twee criteria gehanteerd. Het eerste was het maken van een keuze bij de nogal talrijke dubbele exemplaren van tekening, spons en doorslag. Het tweede, wat pijnlijker, was de kwaliteit van de sponzen die in de jaren 1920 – 1930 zijn gemaakt voor gelegenheidsopdrachten voor tableaus. Door de machinale bewerking van het zeer lichte transparantpapier waren deze – geschat 60 à 70 - kwetsbare sponzen al bij het transport en de opslag dusdanig beschadigd dat ieder zorgvuldig gebaar leidde tot verdere verkrumming. Voor de beoogde inventarisatie is het omvangrijke bestand enkele keren doorgenomen en is gezocht naar een formule voor een ordening. Hiervoor lijkt een bruikbare vorm gevonden. Rangschikking naar de aard van de voorstelling heb ik (bijna geheel) verlaten. Ik heb daarentegen zoveel mogelijk gestreefd naar een chronologische ordening.

Waar geen dateringen vermeld worden, zijn ze niet bekend. De vermelde dateringen blijken niet uit de sponzen zelf, die zijn niet gedateerd, maar zijn (bij mij) bekend door de gebeurtenissen, bouwjaren, tentoonstellingen, enz.

Bij de *tegelsponzen* is sortering en datering lastig door de “vervuiling” van het bestand door aankoop van derden.

Bij de *tableausponzen* is het grote pakket gebruikte en ongebruikte (!) sponzen afkomstig van Jacobus ten Zweege (1880 – 1917), al staat wel vast dat diens vader Willem ten Zweege voordien ook sponzen voor de platen en kleine tableaus heeft gebruikt in de jaren 1870-1895.

Gelegenheidstableaus zijn in de 19^e eeuw vrijwel alleen gemaakt voor eigen gebruik.

(FA IV. pg 141). Uit de jaren 1880-1910 zijn enkele voorbeelden bekend van Jacobus ten Zweege (FA IV. pg 147, 191).

Na 1917 (Jan Romke Steensma) komen er (sponzen van) gelegenheidstableaus-in-opdracht die na een bewerkelijke uitvoering omstreeks de jaren '20 eenvoudiger werden uitgevoerd en na 1930 van betere kwaliteit waren.

¹ Eerste schilder/tekenaar 1917 - 1965

² verwijzing naar het 4^e deel van de serie “Fries Aardewerk”

De sponzen van *sieraardewerk* geheel voor het assortiment zijn van 1890 – 1915 alle van de hand van Jacobus ten Zweep.

Steensma volgt hem op en maakt de sponzen van *sieraardewerk* voor het assortiment en voor gelegenheidsopdrachten van 1920 – 1960.

In 2010/11 is de productie van het – sterk ingekrompen - assortiment, zowel tegels als aardewerk, gestaakt en wordt alleen op bestelling geproduceerd. De vele honderden werksponzen zijn (nog) in het bedrijf.

Na deze inventarisatie bestaat de collectie sponzen uit zo'n 2260 sponzen voor sieraardewerk en tegeltableaus en 4237 voor tegels, alle van het eigen bedrijf en uit 1325 tegelsponzen afkomstig van gleibakkerijen buiten Friesland. Door Jan Pluis zijn deze laatste toegeschreven aan gleibakkerijen in Amsterdam en Utrecht.

Aan de inventaris is toegevoegd een in 1990/1991 door Jan Pluis gemaakte analyse van de ruim 4.000 tegelsponzen van Koninklijke Tichelaar. De heer Pluis maakte de analyse van deze collectie en van de tegelsponzen van buiten Friesland, ten behoeve van zijn standaardwerk over Bijbeltegels.

TECHNIEK

Plateelschilder

Een groot deel van het Nederlands tinglazuur-aardewerk: majolica en faïence en de daarbij in techniek aansluitende wandtegels werd beschilderd. Daartoe brengt de plateelschilder met een gemodelleerd penseel een waterig papje van fijngemalen gekleurd glas met snelle streken aan op een vochtig laagje tinglazuur, een eveneens fijngemalen wit glas. De zeer vakbekwame schilder doet dit werk uit de vrije hand, zonder gebruik van enig hulpmiddel. Door repeterend gebruik van techniek en decoratieve details ontstaat een oeuvre waarin zijn hand herkend kan worden.

Dit vakmanschap is schaars en de productie beperkt. In de jaren van een snelgroeiende vraag naar (re)productie werd de spons een welkom hulpmiddel. Dit heeft eerst en vooral een rol gespeeld in de binnenlandse tegelindustrie waar in de eerste helft van de 17^e eeuw een snel groeiende vraag was naar grote aantallen gelijksoortige tegels voor het binnenhuis. Ter verkrijging van een zekere gelijkmatigheid in de tegeldecoratie was er steun nodig voor de minder bekwame tegelschilder en bood de spons een welkome oplossing, die tot vandaag in gebruik is.

Spons

Van Dale 1976:

- II. zn.spons (verbasterd uit pons>Fr ponce) -en, doorgeprikte tekening, pons.
- II. ww. sponzen, een tekening sponzen, een doorgestoken tekening met gestampte houtskool of krijt wrijven, om die op iets anders te schetsen.

Een spons is een hulpmiddel voor het overbrengen van de hoofdlijnen van een tekening, de contour, op een geglazuurd voorwerp. Veel van de oude sponzen zijn gemaakt van een gedrukte tekening of gravure door de (hoofd)lijnen door te prikken. Voor de latere sponzen maakt de eerste schilder/tekenaar op papier een tekening in hoofdlijnen die hij vervolgens met een naald veelvuldig doorprijkt: de spons. De afbeelding moet worden overgebracht op het licht vochtige oppervlak van het kort tevoren geglazuurde voorwerp, tegel of aardewerk. De hoofdlijnen van de tekening worden overgebracht op het voorwerp door de spons met een buideltje beenderkool te bekloppen ("sponzen"). De schilder trekt deze lijnen na ("trekken") en maakt vervolgens de beschildering af naar een voorbeeld of naar eigen inzicht ("vullen").

De kwaliteit van het papier hangt af van het gebruiksdoel. Voor veel gevraagde producten, tegels of aardewerk is er krimpvrij papier, dat voor tegels zo'n duizend keer kan worden gebruikt. Voor een gelegenheidstableau wordt een licht transparant materiaal gebruikt dat vaak na het gebruik al

breekt. Dat laatste wordt mede veroorzaakt door het machinaal uitvoeren van het prikken, waarbij de gaatjes gemakkelijk dicht bij elkaar komen te liggen en er een perforatie ontstaat.

Doorslag

Een doorslag noemt men een blad papier waarop de afbeelding van een bovenliggende spons is overgebracht door deze met het zakje fijngemalen (beender)kool te bekloppen. De koolpuntjes van de afdruk worden na het doorslaan vastgelegd door een lichte behandeling met fixatief. De methode is veel gebruikt om een opdrachtgever -in zwart-wit - een indruk te geven van de indeling van de voor hem te maken gelegenheidsopdracht.

Sjabloneren

In de hausse van de vraag naar - betaalbare - decoratieve tegels is omstreeks 1900 de hulp bij het decoreren ingeroepen van sjablonen van zink voor het aanbrengen van kleuren op vlakken. Daarbij wordt op de nog vochtige geglazuurde tegel een plaatje zink gelegd waar gaten in zijn uitgespaard. De sparingen worden met een kwast vol gestreken met keramische verf waardoor delen van de tegel gekleurd zijn. Het sjabloneren werd vaak gecombineerd met handschilderwerk.

GESCHIEDENIS EN GEBRUIK

De oudste in ons land gemaakte tegels zijn uit de vrije hand geschilderd, dus zonder gebruik van een spons. Dit hulpmiddel bij een seriematige tegelproductie stamt uit de eerste helft van de 17^e eeuw en was onmisbaar voor een goede aansluiting van de veelkleurige tegels bij doorlopende decoratieve patronen van vloeren en wanden in het binnenhuis. De snel groeiende vraag naar muurtegels leidde tot de komst van tegelfabrieken in Hollandse steden en enkele daarbuiten, alle met overeenkomstige decoraties maar met eigen sponzen en dus met kleine onderlinge verschillen. Deze kleine verschillen in het product kunnen vandaag behulpzaam zijn voor de herkenning van herkomst van de tegel.

Het tegelschilderen is handwerk en vraagt handvaardigheid en zitvlees. De gebruiker vraagt een zekere eenheid in de voorstelling, ook toen de decoratieve voorstelling meer en meer werd verdrongen door de figuratieve. De eenheid wordt verkregen door het gebruik van series bij elkaar aansluitende voorstellingen zoals van ambachten, soldaten en bloemen.

Deze series werden gemaakt door een tekenaar die, niet onbekend met het vak, op papier ter grootte van een tegel de hoofdlijnen van een aantal bijvoorbeeld 25 variaties bij elkaar aansluitende afbeeldingen of bestaande gravures tekent. Vervolgens prikt hij de hoofdlijnen door met een naald. Door bij het prikken enkele vellen op elkaar te leggen en met een speld vast te zetten, beschikt hij over drie gelijke “ploegen” die hij verschillende fabrikanten kan aanbieden.

De reproducerende tegelschilder “sponst” de tegel door de spons op een zojuist geglazuurde tegel te leggen en met een zakje fijngemalen kolen te bekloppen. De in stippellijn verkregen doorslag biedt de schilder houvast voor het aanbrengen van de trek of contour. Zie ook J. Pluis *De Nederlandse Tegel* pp. 27, 85, 99.

INDELING VAN DE SPONSEN NAAR DOEL EN GEBRUIK

Bij het sorteren van de sponzen zijn enkele gezichtspunten aangehouden

1. het product
 - tegel
 - tegeltafel
 - (sier)aardewerk

2. bestemming	assortiment	zware uitvoering
	eigen gebruik	zware uitvoering
	éénmalig gebruik voor opdacht	lichte uitvoering
	veelvuldig gebruik voor opdracht	zware uitvoering
3. afmeting		

opmerking 1

Aan iedere spons ligt een tekening ten grondslag. Vóór 1890 werd voor het maken van de spons onder een tekening een schoon vel papier gelegd en ging de naald door beide lagen. In latere jaren werd het tweede vel weggelaten en werd de tekening tot spons geprikt.

opmerking 2

Voor het prikken werd een naald gebruikt die na verhitting met zijn achterkant in een ronde stift was gedreven. In de jaren twintig is het prikken gedeeltelijk gemechaniseerd door gebruik van een trapboormachine van de tandarts. De plaatselijke fietsenmaker /instrumentmaker Tjeerd Rinia heeft kans gezien met een excentriekje de draaiende beweging om te zetten in een op en neer gaande beweging van de naald als van een naaimachine.

Tijdens het trappen van de machine moest de tekening vlot worden doorgeschoven: bij een te lage schuifsnelheid kwamen de gaatjes te dicht bij elkaar en ontstond een perforatie die bij dun en soepel vervormbaar transparantpapier niet bestand was tegen de meppen van de sponszak en bij gebruik al uit elkaar viel.

opmerking 3

Zoals gezegd ligt aan een spons een tekening ten grondslag. Omdat niet steeds vast stond dat van een tekening een spons zou komen is bij de ordening afgezien van een scheiding tussen tekeningen, doorslagen en sponsen.

opmerking 4

Het materiaal voor de sponsen is door de jaren heen veranderd. De oudste zijn van vrij zwaar papier, meestal nieuw, maar enkele keren ook uit een buiten gebruik geraakt kasboek of brievenboek. Omstreeks 1910 werd zo nu en dan een gelig transparantpapier gebruikt. Voor herhaald gebruik werd tot onlangs vastgehouden aan stevig krimpvrij papier, wat door Van Gelder eens in de tien jaar in een partij aangemaakt werd.

Voor eenmalig gebruik voor gelegenhedswerk kwam omstreeks 1920 een dun transparant papier in gebruik, in de jaren dertig vervangen door een steviger kwaliteit.

opmerking 5

De term "aangedragen" staat voor door gevers van een gelegenhedsopdracht toegezonden afbeeldingen tekst, gedrukt of getekend, voor het maken van een ontwerp voor vorm of decoratie.

DE TEKENKAMER

De tekenaars, makers van sponsen

	werkzaam
Willem ten Zweege	1880 – 1896
Eit Wijkstra	1882 - 1903
Jacobus ten Zweege	1890 – 1917
Lodewijk Tigchelaar	1895 - 1898
Jan Romke Steensma	1917 - 1965
Sybren Jaspers	1960 - 1980
Anne Huitema	1965 - 1970

Bertus Bijlstra 1965 – 1992
Henk de Boer 1974 – 2001

Geschiedenis

Sinds de oprichting van het bedrijf in 1700 was het een gleibakkerij waar miljoenen tegels en schotels werden gemaakt in een volume verhouding 3 op 1. De schotels voorzagen op het platteland en in de lagere milieus in de steden in de behoefte aan decoratief tafelgoed. Ze waren uit de hand beschilderd met landschappen en andere eenvoudige voorstellingen. Na 1820 werden de voorstellingen op schotels geleidelijk vervangen door met de hand geschreven teksten. In de loop van de 18^e eeuw werd het binnenlands tafelgoed voor de burgerij van de markt verdrongen door sterker en eleganter buitenlands aardewerk waardoor de Delftse industrie in de 18^e eeuw ten onder ging. In de 19^e eeuw herhaalde dit proces zich in Friesland, ditmaal mede door concurrentie van tafelgoed uit Maastricht. Jaar na jaar nam de afzet van schotels af totdat in Makkum op 31 december 1876 de laatste schotels uit de oven kwamen. Van Harlingen zijn daarover geen bijzonderheden bekend.

Vrij zeker zijn van het begin van de gleibakkerij van omstreeks 1700 sponzen gebruikt voor het schilderen van tegels, maar tot nu toe zijn uit die jaren geen aanwijsbare voorbeelden bekend. De oudste aanwijzing van het gebruik van tegel- en tableausponzen in Makkum is van 1731. Yme Freerks Tichelaar verbouwde zijn huis, tegenwoordig Turfmarkt 5 en riep daarbij de medewerking in van de Harlinger kunst- en tegelschilder Eibert Pieters. Deze had zich een reputatie verworven door het schilderen van grote tableaus in Harlingen en Workum. (FA III, pg. 119 – 122).

Hij bevestigde in Makkum zijn kwaliteit met twee tableaus van 88 tegels links en rechts van een haardpartij, samen 278 tegels. Deze tableaus schilderde hij uit de vrije hand maar het geheel werd aangevuld met twee dubbele pilasters van 14 tegels hoog. Voor de pilasters maakte hij een spons waarvan zeker veertien paarse en blauwe (of fragmenten van) uitvoeringen in Zuidwest Friesland bekend zijn. (FA III, pg. 120). Ook heeft een stel van deze pilasters een plaats gekregen in de schouw van de binnenkamer van Weaze 30 in Oldeboorn.

Verder maakte hij een “ploeg” sponzen van een tot toen niet eerder gebruikt tegeltype, door Yme Freerks in zijn administratie aangeduid als “Fijne landschap in achtkant”. Eibert Pieters heeft de mogelijkheden van de tegelschilders overschat en de sponzen te fijn getekend en geprikt. De uitvoerende tegelschilder was niet in staat de fijne detaillering van de sponzen, waarvan ook een ploeg in het Fries Museum is, van de meester te volgen. Wat niet wegneemt dat de tegels die in twee andere wanden van de kamer werden gezet van uitstekende kwaliteit zijn. (TH pg.16)³

Op 12 september 1824 brandde de gleibakkerij tot de grond toe af, vermoedelijk aangestoken door een minder gelukkige schilder die daarna in Harlingen is gaan werken. Jelmer Pieters schrijft dat alles in het gebouw verloren was gegaan, dus ook de sponzen.

De schilderbaas-meesterknecht Hendrik Bastiaans de Haan is direct begonnen met het maken van nieuwe sponzen van de meest gangbare tegelseries en kleine tableaus. Wat er na de herbouw uit de oven kwam blijkt inderdaad een bescheiden assortiment. Maar daarbij is het gelukkig niet gebleven: Jelmer wist met Kingma⁴ tot overeenstemming te komen en de daar na de sluiting overgebleven sponzen te verwerven, benevens een flinke partij biscuittegels van Kingma en verder ook uit Harlingen.

³ Pieter Tichelaar “Tichelaar Huizen” 2009

⁴ van de andere gleibakkerij in Makkum 1784 – 1811(FA I)

Het aantal variaties in de oude series bedroeg meestal omstreeks 25, maar andere aantallen zoals 16 of 40 kwamen ook voor bij herders, krijgsknechten of bijbelse voorstellingen. Tussen deze serie waren er éénlingen die door hun eindeloze herhaling een decoratief beeld aan een wand opriepen. Van weer andere vormden een stel van 2x2 een figuur dat onbeperkt in het vlak kon worden herhaald.

In 1851 had in Londen de eerste wereldtentoonstelling plaats waar het westen kennis maakte met Japanse kunstnijverheid en decoraties. Algemeen wordt aangenomen dat deze kennismaking in Groot - Brittannië zijn vervolg vond in de *Arts and Crafts* beweging (1860-1910) met een vernieuwende invloed op vorm en decoratie van ambacht en kunstnijverheid in geheel West-Europa. Ook in ons land is de invloed ervan groot geweest. De groeiende belangstelling voor decoratie was een welkome impuls voor de nationale tegelindustrie. Zo zeer groeide die belangstelling dat de Duitse Paul Knochenhauer in 1885 een bezoek bracht aan tegelfabrieken in Harlingen en Utrecht ter voorbereiding van zijn album *Niederländische Fliesenornamente* in 1886. In 1888 verscheen het album *Faiencefliesen aus alten Türkischen Baudenkmalern* van C.Baumeister. Beide uitgaven waren in Makkum bekend⁵. Wellicht hebben zij mede aanleiding gegeven voor het aanleggen van een eigen voorbeeldenboek van tegels, van één op één getekende veelkleurige afbeeldingen, toegeschreven aan Jacobus ten Zweege. Op de eerste 76 bladzijden staat een gekleurde afbeelding van één tegel met eronder een met de pen geschreven nummer en naam. Daarop volgen 11 bladzijden met ieder twee gekleurde afbeeldingen van “lijstjes”, halve tegels, ook met nummer en naam. Het boek is door Jacobus ten Zweege (1855-1917) vermoedelijk in zijn jonge jaren aangelegd en in de verdere jaren, mede beïnvloed door ontwikkelingen in binnen- en buitenland, aangevuld.

Na dit geheel met de hand getekende boek hebben verdere vernieuwende en commerciële ontwikkelingen er toe geleid dat in 1902 naar buiten werd gekomen met een eigen verzorgde gedrukte tegelcatalogus van 40 bladzijden met 242 decors, 80 randen, 24 plinttegels, 13 boogvullingen en 1 tableau (100). Deze eerste tegelcatalogus is gevolgd door uitgaven met traditionele tegels in 1920 en 1955.

Willem ten Zweege 1865 – 1895

Tegels

Het tegelassortiment lijkt in de jaren van Pieter Jans Tichelaar (1828-1868) en Willem ten Zweege weinig te zijn aangevuld. Het accent lag toen op schotels met spreuken en de komst van de bekende ovale platen.⁶

Tegeltableaus/platen

In de jaren er na zijn in de 19e eeuw in het vaste assortiment in hoofdzaak nog twee soorten tegeltableaus gemaakt: bloempotten van 6, 12 en 24 tegels en koeien en paarden van 6 tegels waar een spons voor bestond, evenals van een enkel schip naar een oud voorbeeld. Zo nu en dan werden op bestelling één of enkele tableaus gemaakt waar een spons voor moest komen zoals voor twee tableaus op Turfmarkt 7, in 1851 geschilderd door Jacobus ten Zweege I. (FA III, pg 27). Door hem ook gebruikt voor de grootste plaat ooit in Makkum gemaakt, met een gezicht op Makkum, die nu berust in het Fitzwilliam Museum in Cambridge. (FA III, pg 184). Van hem is verder het idee sponsen te maken die zowel voor een grote ovale plaat als voor een tableau van 6 tegels konden worden gebruikt, zowel staand als liggend.

Willem ten Zweege was in 1848 bij Tichelaar gaan werken waar zijn vader bedrijfsleider en eerste schilder was. In 1869 volgde hij zijn vader op. Hij was een vaardig en veelzijdig schilder en voegde zich soepel naar wensen van opdrachtgevers. Dit kwam vooral naar buiten in de kwaliteit van de 4600 platen die hij in dertig jaar schilderde. De vraag van afnemers naar reproductie maakte het gebruik van sponsen daarbij noodzakelijk.

De sponsen van Willem ten Zweege zijn goed te herkennen. Ze zijn zeer summier en geven weinig meer dan een duiding van de plaats en contouren van onderdelen van de voorstelling. Hijzelf had een gemakkelijke hand van het – vaak veelkleurig - stofferen van personen, materialen en

⁵ In doos 32

⁶ Polder en Tichelaar, “Gebakken Schilderijen”, 1998

landschap. Voor details had hij voldoende ervaring en, waar nodig, fantasie. Wat voor hemzelf voldoende was was dat niet voor nieuw aangetrokken schilders. Zie verder Tichelaar/Polder “*Gebakken schilderijen*” pp.72-109.

Voor grote platen van 50x40cm maakte hij sponzen die ook gebruikt konden worden voor tegeltableaus van 3x4 tegels = 39 x 52 cm. Zijn bijdrage aan de sponzen beperkt zich tot de platen en enkele kleine tableaus (FA III, pp.102, 104)

Jacobus ten Zweege 1880 – 1917

Ook in de eerste tien jaren van de gebroeders Jan en Pieter (1868-1900) lijkt er weinig te gebeuren, totdat Jan de boer op gaat en de mogelijkheden in de wereld verkent. Hij is met enkele pronkstukken aanwezig op tentoonstellingen in binnen- en buitenland, te beginnen in 1879 in Arnhem. De hiervoor gebruikte tekeningen en sponzen zijn opgenomen in een doos en kokers onder de nummers 23-28.

Jacobus heeft waarschijnlijk geen zin gehad bij zijn vader te gaan werken. Tot 1890 werkte hij wel voor het bedrijf maar buiten dienstverband. Er is werk van eerdere datum van hem bekend zoals een tableau van 80 tegels met twee personen in een bos, voluit gesigneerd “J. ten Zweege 1881”, (FA IV, pg.195). Voor zover valt na te gaan zou hij geheel autodidact zijn geweest. Hij trok er op uit om schetsen te maken van het dorp en de omgeving, waarvan enkele resultaten door hem zijn uitgewerkt tot tekeningen en sponzen voor gebruik op schotels en platen. In zijn vrije tijd maakte hij kleine schilderijen waarvan een aantal is teruggevonden. Vermoedelijk heeft de fabrikant Pieter Tichelaar hem opdrachten verstrekt die hij buiten de gebruikelijke gang van zaken in het bedrijf uitvoerde in een kwaliteit die uitging boven die van zijn vader. Eén van die opdrachten zal het tegel-voorbeeldenboek zijn geweest.

Tegels

In de jaren 1885-1900 zijn de traditionele tegeldecors op de achtergrond geraakt. Jacobus moet hard hebben gewerkt want er kwamen meer dan honderd nieuwe decors uit zijn handen. Voor goedkopere tegels kwamen ontwerpen met aaneengesloten kleurvlakken die met een sjablone konden worden aangebracht. Al het werk mondde uit in de gedrukte catalogus van 1902, toegezonden aan de omvangrijke kring van de tegel- en bouwmaterialen handel.

Boogvullingen

Voor de toen populaire boogvullingen heeft Jacobus een aantal varianten ontwikkeld, door hem geduid als “Typen” de nrs 1-9. Die sponzen zijn samen met uitvoeringen voor opdrachten samen gebracht in doos 5.

Zie verder: FA IV, pp 51-61.

Tableaus

Een geheel nieuwe ontwikkeling van de tableau-spons dateert uit 1879 toen Jan Tichelaar met drie tableaus, met een bijbelse voorstelling, elk van 170 tegels, het bedrijf presenteerde op een grote tentoonstelling in Arnhem. De tableau's zijn vrij zeker door Willem ten Zweege geschilderd doch van een onbekende ontwerper. Twee jaar later schilderde Jacobus ten Zweege een tableau van (tenminste) 70 tegels met een wandelend gezelschap, waarvan de spons ook bewaard is gebleven. In beide gevallen was bekend dat de spons bestemd was voor eenmalig gebruik, en dat er dus sprake was van een gelegenheidsopdracht .

Van vergelijkbare gelegenheidsopdrachten van derden is pas weer sprake bij de bouw van een nieuwe vleugel aan het Fries Museum in 1891. De architect H.H.Kramer tekende eigenhandig de drie portretten voor de gevel die Ten Zweege gebruikte voor de spons, wat zich in 1900

herhaalde bij de modernisering van het huis Kerkstraat 35, dat Jan had gekocht uit de nalatenschap van zijn oom Piet. Bij verandering van de achtergevel werd een boogvulling aangebracht, getekend door architect Kramer (doos 5). In dezelfde tijd is er veel vraag gekomen naar tableaux met protestantse en katholieke religieuze voorstellingen, in hoofdzaak op tableaux van 6 tegels. Een tijdlang hadden zij een vaste plaats in het assortiment (doos 11). Uit die tijd stammen ook enkele populaire agrarische voorstellingen, zoals de pleitkoe en de landman, 2x3t, en enkele oude bekende zeeschepen, 3x2 t.

Dat Jacobus hard moet hebben gewerkt blijkt ook uit het feit dat er voor het assortiment vele tientallen gebruikte maar meer nog ongebruikte sponzen van zijn hand zijn, met waterlandschappen, molens aan vaarten, buitenlandse kastelen, Nederlandse landhuizen en dorpsgezichten – waarvan tenminste 30 van Makkum - voor tableaux en voor platen (doos 3). Een paar jaar geleden doken er twee onbekende tableaux op van zijn hand van 15 en 20 tegels met een fraai gezicht langs de Grote Zijlroede met de kalkovens en met de gleibakkerij. Ze zijn gekocht en gerestaureerd. Van het tableau met de kalkovens is de spons nog aanwezig. (doos 4).

Aardewerk

De ontwikkeling van het sieraardewerk moet gezien worden als een vervolg van de succesvolle productie van de 4600 platen. Jacobus stond aan de basis van de productie van sieraardewerk, dat tot 1970 de kern van het bedrijf heeft uitgemaakt. Hij maakte honderden fijn getekende en fijn geprikte sponzen en sponsjes, waarvan een groot deel heeft bijgedragen aan de snelle ontwikkeling van het assortiment waarmee het bedrijf in 1894 op de tentoonstelling in Antwerpen kon verschijnen.

Het verschil tussen de sponzen van vader en zoon Ten Zweege is duidelijk. De vader met vlotte lange lijnen zonder veel details, de zoon met op de sponzen gedetailleerde beelden uit de natuur, kleine landschapjes, met welhaast ieder blad van de boom afzonderlijk weergegeven.

Pieter Tichelaar en Jacobus ten Zweege hebben tussen 1895 en 1917 de catalogus van het sieraardewerk uitgebouwd tot 575 voorwerpen.

Uitheimse tegelsponzen ofwel tegelsponzen uit andere bedrijven

Kort na zijn aantreden in 1913 heeft Jan Tichelaar voor aanvulling van het bestand aan sponzen gebruik gemaakt van enkele fabriekssluitingen.

Toen Jan Pluis werkte aan zijn boek “Bijbeltegels” ontdekte hij bij het doornemen van onze sponzen dat er bijbelse voorstellingen uit de 17e eeuw zouden zijn, waarvan de tegels algemeen aan Amsterdam werden toegeschreven.

Ik herinnerde mij dat mijn vader eens had verteld over een reis met Jan van Hulst naar Utrecht en dat zij daar samen “de” sponzen en enkele machines uit een faillissement hadden gekocht (1916??) en “de buit” hadden gedeeld. Als dit correct is dan kunnen er bij de sponzen van Van Hulst, die nu berusten in het Museum Hannemahuis, ook nog Amsterdamse sponzen zitten. De aanwezigheid van Amsterdamse sponzen in een Utrechts bedrijf moet worden verklaard door een Utrechtse verwerving na de sluiting van één of de laatste Amsterdamse tegelfabriek.

Jan Romke Steensma 1907 – 1965

Piet Tichelaar noteert in 1907 in zijn kasboek de kosten van een reis naar Purmerend na de sluiting van de aardewerfabriek Brantjes. Kort daarna kwam de 20 jarige graficus/aardewerkschilder Jan

Steensma uit Purmerend naar Makkum, waar hij tot zijn vijfenzeventigste jaar zou blijven werken. Na tien jaar schilderen werd hij in 1917 de opvolger van de overleden Ten Zweege, met wie hij bevriend was geraakt. Evenals zijn voorganger was hij behalve eerste schilder ook de maker van vele honderden tekeningen en sponzen.

Tegels

Van de op de bladzijden 66-72 van FA.IV beschreven ontwikkelingen van de zogenoemde Perzische, Oud-Hollandse, Chinese en Spaanse tegels in de jaren 1922-1928, onder voortdurende aanmoediging van de Londense tegelhandelaar Martin van Straaten, is veel tekenmateriaal aanwezig en hier en daar ook sponzen. Jan Steensma heeft zich buitengewoon ingespannen om de belangrijke afnemer zoveel als mogelijk van dienst te zijn met tekeningen en monsters waarvoor behalve talrijke kleurproeven ook de sponzen nodig waren. Zie verder FA IV, pp 62-73.

Achteraf gezien is het duidelijk dat Steensma met veel ijver en te hoge verwachtingen te veel ontwerpen van de verschillende afmetingen van de Perzische tegels gemaakt heeft. Wijs geworden heeft hij zich bij de volgende drie ontwikkelingen gematigd.

In dezelfde jaren is door Steensma veel aandacht besteed aan de tegels door grote delen van het traditionele assortiment Oud Hollandse Tegels een nieuwe jas te geven, door voorstellingen opnieuw te tekenen en een wat eigentijds aanzien te geven en door nieuwe decors toe te voegen en series ook in kleinere afmetingen aan te bieden. Daarvoor waren per formaat omstreeks 1000 nieuwe sponzen nodig.

In de Tweede Wereldoorlog zijn er bijna geen tegels gemaakt, maar wel tableaux. Na de oorlog nam de afzet van geschilderde tegels toe tot omstreeks 500.000 stuks per jaar. Na de crisis van 1980 is de afzet langzaam teruggelopen en het assortiment ingekrompen. De oudere sponzen zijn in 2001 geschonken aan de OKS. In 2008 is de productie vrijwel stil gevallen. De werksponzen zijn nog in het bedrijf.

Tegeltableaus

Jan Steensma heeft het wat verouderde assortiment tableaux van tijd tot tijd aangevuld met nieuw materiaal. In de eerste helft van de twintigste eeuw is er vraag geweest naar gelegenheidstableaus die door Jan Steensma verfiynd werden uitgewerkt. De eerste voorbeelden uit 1917, voor een functionaris van het Waterschap in Harlingen en die uit 1920 van de Oranjesluizen, werden gevolgd door een scala aan gelegenheidstableaus, zoals de betegelingen voor het kantoor van het toenmalige Rundveestamboek, met als kroonstuk het tableau uit 1938 voor de CCF van 236 tegels. Steensma tekende de fijn uitgewerkte ontwerpen, veelal in kleur op papier en maakte na goedkeuring van de opdrachtgevers de benodigde gedetailleerde sponzen op calqueerpapier. Deze vraag hield aan tot omstreeks 1960. Nadien zijn er nog wel opdrachten geweest waarvan enkele met een warme herinnering aan cruiseschepen van de H.A.L. Een groot deel van de gebruikte sponzen is verloren gegaan, omdat ze voor eenmalig gebruik op zeer licht transparant papier waren gemaakt en vaak waren samengesteld uit kleine deelsponsjes

Aardewerk

In de jaren 1920 - 1965 tekende Steensma voor *het sieraardewerk* ontwerpen voor uitbreiding en vernieuwing van het assortiment. De catalogus werd hierdoor uitgebreid van 500 tot 1200 voorwerpen. Daarbij verzorgde hij, vooral in de na-oorlogse jaren de in aantal snel toegenomen opdrachten voor schotels en borden bij geboorte, huwelijk, jubileum en afscheid. Deze catalogus is nog aanwezig in het bedrijf te Makkum (dozen 12, 13 en 14).

Van vele honderden opdrachten werd een tekening gemaakt voor de opdrachtgever, na goedkeuring werden sponzen gemaakt. Steensma heeft daar zelf veel van weggedaan bij het opruimen van zijn kamer toen hij met pensioen ging.

Hij was zo overtuigd van de blijvende waarde en waardering van zijn werk dat hij na zijn pensionering ongevraagd nog een aantal “nieuwe”ontwerpen aanbood om te worden gebruikt voor bestaande modellen.

Na de komst van jonge krachten heeft Steensma het maken van sponzen geleidelijk aan anderen toevertrouwd.

Sybren Jaspers 1955 – 1980

Onder de leerlingschilders die tijdens de na-oorlogse uitbreiding bij het bedrijf kwamen is Sybren Jaspers opgevallen door zijn tekensvaardigheid. Hij ging Steensma helpen bij het maken sponzen, vooral voor tegels en tableaux. Later maakte hij zelf ook tekeningen. Maar het grootste deel van zijn tijd besteedde hij aan de opleiding van de leerlingschilders.

In 1980 vertrok hij naar het tegelbedrijf Oswald in Harlingen.

Anne Huitema 1966 – 1970

Huitema kwam van de academie Minerva in Groningen en bleef maar kort. Zijn opvallende werkstukken zijn de reproducties van het Bolswarder tableau en de vergrotingen van de “De Tichelaar” en “De Pottebakker” van Luyken. Hij vertrok als zelfstandig grafisch kunstenaar.

Bertus Bijlstra 1965 – 1992

Ook hij kwam van de academie Minerva in Groningen en verzorgde de tekeningen en sponzen voor het aardewerk, zowel voor het assortiment als voor gelegenhedsopdrachten

Henk de Boer 1975 – 2000

Kwam van de kweekschool in Sneek, verder autodidact. Tekenaar, sponzenmaker, kwam met Tabbe en Labadie als vernieuwende aanvullingen op het assortiment die niet aansloegen en het einde hebben ingeluid van beschilderd sieraardewerk in Makkum.